

ТОКТОГУЛДУН АТЫ ӨЧПӨЙТ

Бул макалада акын башынан кечирген оор турмушун жана Сибирдеги сүргүнгө түздөн-түз байланышкан кейиштүү тагдырын сыйдырып, кыргыз тилинин сөздүк фондусуна “кербез” деген жаңы сөздү киргизгендиги берилген.

Негизги сөздөр: эркиндик, оор тагдыр, туткун, куугунтукка алуу, жсек көрүү, поэтика, бүркүт жүрөк, акын.

Г.Т. Нурмаматова - старший преподаватель, ОшТУ

ТОКТОГУЛ БЕССМЕРТНЫЙ АКЫН

Цель данной статьи осмысление трудной дали акына, его побег из Сибири. Автор рассмотрел то, как Токтогул впервые внес в словарный фонд кыргызского языка слово “кербез”.

Ключевые слова: свобода, тяжелая судьба, пленный, изгнание, ненависть, баймананы, орлинное сердце, поэтика, акын.

G.T. Nurmatova - senior teacher, OshTU

TOKTOGUL – IMMORTAL SINGER

The aim of this article is trying to understand his difficult life, his flight from Siberia. The authors considered that Toktogul firstly gave into Kyrgyz world building fond the word “Kerbez”.

Key words: freedom, hard luck, captive, exile, hatred and huge

Кыргыз адабиятынын тарыхында Токтогулдан ашкан трагедиялуу фигура жок. Анын тагдыры боорукерлик сезиминен куржалак калбаган ар бир адамдын жүрөгүн сыздатат. Байыркы дүйнөдө мындайды жазмыш деп коюшкан. Улуу Гомердин фантазиясы укмуштуудай сыноолорго жана турмуш кыйынчылыктарына кабылган амалкөй Одиссейди жаратты жана аны даңка бөлөдү. Бирок кыргыз акынына караганда Одиссей алда канча жолдуу болду. Жубайы Пенолапа ага деген ишенимин бек тугуп эр жүрөк күйөөсүнүн тагдырынан таптакыр кабарсыз калса да, күйөөлөп жанын койбогон сан жигиттин бирине да макул болбой, өз үй, өлөң төшөгүн булгатпастан, жакшылыктан үмүтүн үзбөдү, Итакада атасынын мураскору жана апасы менен чоң атасынын жөлөгү – алты саны аман уулу Телемах калган. Туткундагы жана Сибирден качып келаткандагы бир жарым жылдын ичинде көргөн азап-тозоктон кийин, 1910-жылы Токтогул зор үмүтүн ичке катып, көөдөн тиреген кубанычын араң токтото караңгы түндөрдүн биринде өз үйүнүн босогосун аттайт. Мына ошондо капасынан асман жарылып, жер көчкөндөй болду – ал жалгыз уулу Топчубай атасын сагынып жүрүп, кусалыкка чыдабай о дүйнө кеткенин угат, аялы эбак эле башкага кетип калыптыр, сүйүктүү энеси уулун күтө берип көзүнөн ажырап, үйүндө жалгыз экен. Эң жакын санаган достору аны өлдү депшип, Рыскулбектин балдарынан коркконунан үйүнө басып да келишпептир, материалдык жана моралдык жардам бермек турмай, атүгүл Топчубай өлгөндө топурак салганга да жарашпаптыр. Сүргүнгө кете электе достошуп жүргөн өзүнүн шакирти, белгилүү кыргыз акыны Эшмамбет

менен жолугушканда Токтогул аны калайык калктын көзүнчө какшык аралаш жемелегени да мына ошондон.

Токтогулдун ордунда башка киши болсо тагдырдын мындай кезектеги оор соккусуна чыдабай, адамдарга жана турмушка болгон ишенимин жоготуп, кайгыга алдырып коёр беле, ким билет. Бирок асмандан учкан бүркүт жүрөк Токтогул андайлардан эмес болчу. Жалгыз уулунан ажыраган оор жоготууга, сүйгөн жары Тотуянын кетип калышына, тууган энесинин оор кайгысына жана жакындары менен досторунун чыккынчылыгына канчалык бели майышып, мукурабасын, жаркын инсан катары Токтогул белди бек бууп, баарына чыдаган. Ушул мүшкүлдөрдүн жана жоготуулардын баары анын туткундан кийинки ырларына эстен кеткис муңайым так калтырып, акын алар жөнүндө жумурай-журттан жаап жашырбай, поэтикалык ич күптүсүн элге ачык жеткирген. Мындай иш өзүнүн адамдык ар-намысын ыйык туткан алп инсандардын колунан гана келет. Буга дүйнөлүк адабияттан Гейне, Герцен, Блок, Маяковский, Есенин эң сонун мисал боло алат. Токтогул да ошолордун катарында:

Азабын тарттым баланын,
Көрбөдүм алтын жамалын.
Башкага тийип кетиптир,
Башында сүйүп алганым.
Азапта башым кор болуп,
Арылбады арманым.
Кайгылуу жүрөк чер болуп,
Көзүмдөн аккан кара жаш,
Токтолбоду сел болуп.
Жаралган экем жалганда,
Күйүтгүү булбул мен болуп.

(“Эңсеген элим аманбы?”)

Токтогул кыргыз тилинин сөздүк фондусуна мурда колдонбогон “кербез” деген ары сыйымдуу, ары уккулуктуу сөздү киргизди. Бул түшүнүккө акын башынан кечирген оор турмушун жана Сибирдеги сүргүнгө түздөн-түз байланышкан кейиштүү тагдырын сыйдырып, өзүнүн арман ырларынын баарын Токтогулдун кербези деп айтат. Акындын туткундагы жана туткундан кийинки мезгилди камтыган ушул поэтикалык түрмөгү бири-бирине тыгыз байланышкан, алар бир бүтүн ыр китеби сымал, айталы, Шевченконун дүйнөгө таанымал “Кобзарындай” окулат. Кобзарь жана кербез деген сөздөрдүн ортосунда да кандайдыр үндөшпүк бар сыяктуу.

Сибирден кайткандан кийин Токтогул өзүн куугунтукка алышкан жек көрүмчү душмандарынан сактанып, ар кайсы жерлерде жашырын жашап жүрөт. Туткундагы ырайымсыз жылдар жөнүндөгү атактуу ырларын да ушул мезгилде жаратат. Алынган маалыматтарга караганда Токтогул ушул ырларын аткарып жатканда тегеректеп турган эл – жашы да, карысы да, аялдар да, балдар да көзүнөн жашын токтото алышчу эмес экен, атүгүл Токтогулдун өзү да жашып, кээде бетин жууган көз жашы агала сакалын аралай тамчылаган күндөрү да болуптур.

Токтогулдун эркиндик, эл таалайы жөнүндөгү, туткундун оор тагдыры, падыша түрмөсүндө зарлап отурушкан саясий жазага тартылгандардын башына түшкөн оор мүшкүл жөнүндөгү кербездери Токтогулду кыргыз тоолорунда эң кеңири таанымал адам кылып, анын тайманбас ырлары акыры келип падышалык жана жергиликтүү бийликтерин тынчын кетирип, тызылдатты. 1913- жылы Токтогул кайрадан камакка алынып, Наманган түрмөсүнө түшөт, дагы Сибирге айдоо коркунучу туулду. Бул кезде Токтогулдун аты эл арасына кеңири тарап кеткен болчу. Аны жактагандар баары бир кишидей турушуп, аны коргоп чыгышты. Эл көп сандаган акча чогултуп, Токтогулду сот-административдик чиновниктерден куткарып калат.

Совет бийлигин Токтогул жадырап-жайнап тосуп алды, анда ким тарабына өтсөм деген бүшүркөө жок эле – бул анын бийлиги, ал өз өмүрү эңсеп, издеп келген

бийлик болчу. Лениндин өзү жетекчилик кылып орноткон ушул элдик бийликти Токтогул өзүнүн оор тагдыры менен таап отурбайбы. Өзүнүн туулуп-өскөн жана өмүрүнүн акырына чейин жашаган жеринде – Кетмен-Төбөдө Совет бийлиги орногондон баштап Токтогул анын кайраткер жактоочусу жана ырчысы болуп калды. Совет бийлигинин душмандарын жактаган бай-манаптардын бетин ачып ашкерелеп, басмачылардын зомбулугу жөнүндөгү ырында аларга наалат айтты.

Турмушгун кыйын кезеңинде да Токтогул өзүн бек кармап, тамашакөй кыялын жоготкон эмес, өмүрдүн сонун ирмемин баалай билген, адамдардагы эркиндикти, айкөлдүктү, маңдай терин шыпырып эгин өстүргөн карапайым дыйкандын эмгегин даңазалаган.

Ар бир эле данектүү адамдар сыяктуу эле Токтогул да карылыкка катуу кайгырып, бирок ошондо да Токтогул бойдон калат: жаш курагында элдин, жаштардын, селкилердин сүймөнчүлүгү болгонун, эми минтип жаштар жаа бою качкан тиши жок карыган чалга айланганын жаап-жашырбай, ачык ырдайт:

Кериге бүткөн тал элек,
Бир убакта биз дагы,
Кер мурут кызыл бала элек.
Кер мурутум ак болду,
Келиндер менден жат болду,
Кериге бүткөн тал болдум,
Келин түгүл, кыз түгүл,
Эми кемпирлерге зар болдум.

(“Күлгүн жаш өтүп эскирет”. 316-бет)

Токтогулдун өмүрүндөгү акыркы жылдарды бакубат деп атоого да болбойт. Ооба, элдин деми жанданып, Совет бийлиги жеңгенге кубанып бакытка бөлөндү, бирок күндөлүк турмушга таптык күрөш күч алып, уруулар ортосунда кызуу кайраш жүрүп жаткан, бай-манаптык калдыктары дагы да болсо тамыр жайып, дүркүрөп өнүп жатканын акын өз көзү менен көрүп, далай жолу каңырыгы түтөгөн, кээде күндөлүк турмушгун көп суроолоруна жооп таба албай башы маң болуп, өзүнүн алсыздыгын сезген сайын, албетте, заманасы куурулуп кеткен.

1928-жылы Токтогул Александр Затаевичтин демилгеси менен Фрунзеге чакырылат да, Затаевич анын белгилүү күүлөрүн жазып алат. Тилекке каршы бул келиши Токтогулдун көкүрөгүндө кеткис так калтырат, себеби элдик таланттардын ушул жолугушуусун уюштурган айрым акылы чектелген, уруучулуктун уусуна чалдыккан түркөй адамдар Токтогулдун талантына супсак мамиле жасашат. Бул жөнүндө Токтогул өзүнүн жакын шакирти, белгилүү кыргыз акыны Калык Акиевге жолукканда:

Балам, кулак салгын чын кепке,
Чакырып барды Пишпекке.
Барбайт элем өзүмчө,
Чакырып алды милдетке.
Кээ бири сүйсө “Токо” деп,
Кээ бири мени сүйбөдү.
“Келжиреп калган экен” деп,
Кээ бири жаман сүйлөдү.
“Карыптырсын, чал” – деди.
“Кайтара кетип кал” – деди,
“Карыганда жанды кыйнабай,

Тынч эле жатып ал” деди.

-деген муңдуу ырын ырдап кейиген экен.

Токтогулдун аты өчпөйт. Токтогулдун ырлары кыргыз окурмандарынын калың катмарына тартууланып, алар орус тилине жана СССР менен дүйнө элдеринин

тилдерине которулган. Токтогул эл арасында кеңири белгилүү, эне тилин жана эсил Током кол ойноткон улуттук музыкалык аспап - комузду кымбат туткан ар бир кыргыз акынын терең урматтап, чексиз сыйлайт. Өзү туулуп-өскөн жана мүрзөгө коюлган Кетмен-Төбө жергесине, Орто Азиядагы эң чоң ГЭСке анын ысымы берилген. Кыргыз мамлекеттик филармониясы, мектептер, көчөлөр анын ысымын алып жүрүшөт. Кыргыздын белгилүү акыны Жолон Мамытов Кытайга барып кайткандан кийин ал жердеги кыргыздардын арасында Токтогулдун ырлары менен акындын ысымы кеңири белгилүү экендигин айтканы бар. Токтогулдун ысымын кыргыз тили жаңырган жерлердин баарында жакшы билишет.

Адабияттар:

1. **Достоевский, Ф.М.** Он томдук чыгармалар жыйнагы, 1956-жыл, 3-том, 457-бет. [Текст]
2. **Сатылганов, Т.** “Замана”, 266-бет. [Текст]
3. **Сатылганов, Т.** “Туткунда жүргөндө”, 96-бет. [Текст]
4. **Токтогулга гүлдесте.** Эскерүүлөр жана арноолор жыйнагы. Фрунзе, “Кыргызстан” 1964-жыл. [Текст]